

SZÁNTÓ ZOLTÁN

RÉTEGZŐDÉS VAGY/ÉS STRUKTÚRA?

Az itt következő fejtegetésekben arra teszek kísérletet, hogy összehasonlítsam egymással a társadalmi rétegződés és a társadalmi struktúra kutatásának néhány metodológiai előfeltevését és jellemzőjét. Ennek során a társadalmi struktúra fogalmának jelentését a *hálózatelemzés* néven ismert megközelítés (Knoke–Kuklinski 1982) fogalmi apparátusa segítségével igyekszem körvonalazni.

Szándékaim szerint néhány általam lényegesnek ítélt és a *Replika* hasábjain e témakörben kibontakozott vitában nem vagy csak közvetve érintett összefüggés továbbgondolásához kívánok újabb szempontokat felvetni. Ezek tisztázása elkerülhetetlennek tűnik a struktúra- és rétegződéskutatások jövője szempontjából. (Az itt közreadott írás a *Struktúra, integráció, cselekvés* című, befejezés előtt álló disszertációm egyik fejezete.)

Gondolatmenetem kifejtésekor egyrészt annak bemutatására helyezem a hangsúlyt, hogy annak ellenére indokolt a szóban forgó két kutatási terület módszertani megfontolásokon nyugvó szétválasztása, hogy a társadalmi valóságban a képviselőik által vizsgált jelenségek és folyamatok – természetesen – egymással szoros összefüggésben fordulnak elő (Kolosi 1987, 31–32). Másrészt vázlatosan bemutatom azt a – Thomas J. Fararo és John Skvoretz nevével fémjelzett – kísérletet (Fararo–Skvoretz 1987), ami sikeresen oldotta meg a két kutatási terület elméleti egyesítésének feladatát.

I. Rétegződés vagy struktúra?

(1) A társadalmi rétegződés kutatásának alapvető célja a társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek módszeres leírása és tudományos magyarázata (lásd például Kolosi 1987, 28).

A *leíró* rétegződésvizsgálatok képviselői az egyének abszolút ismerveiből (Lazarsfeld–Menzel 1961; lásd még Moksony 1985, 26–27) – mint az életkor, a jövedelem, a lakóhely stb. – különböző matematikai-statisztikai eljárásokkal (például átlag- vagy szórás számítás) analitikus típusú változókat (például jövedelmek átlaga és szóródása) és/vagy szociológiai indexeket alkotnak. Az effajta elemzések paradigmatis példájaként Peter M. Blau és Otis Dudley Duncan *The American Occupational Structure* című művére (1967) hivatkozhatunk. Ebben az immár klasszikusnak tekinthető munkában a szerzők a vizsgált társadalom tagjainak hierarchikus rangsorolását foglalkozási, szocio-ökonomiai státuszindexek alapján hajtották végre. Ezeket jövedelmi és iskolázottsági adatokból kiindulva alkották meg (Blau–Duncan 1967, 117–128) oly módon, hogy azok egyúttal a foglalkozások presztízsét is kifejezzék. A hazai

empirikus kutatások közül mindenekelőtt Kolosi Tamás rétegződésvizsgálatai (Kolosi 1984a, 1984b) tartoznak ide. Kolosi a társadalmi rétegződés hét dimenziójában összegyűjtött adatok alapján, klaszteranalízis segítségével alkotta meg tizenkét státuszcsoporthoz tartozó, leíró modelljét. Amint a fenti példák sugallják, az elemzésbe a különböző mérési szinteken értelmezhető abszolút ismérvek egyaránt bevonhatók, habár a társadalmi rétegződés megismerése szempontjából a legalább ordinális skálán mért adatok tűnnek a lényegesebbnek.

Az egyenlőtlenségi viszonyok kialakulásának és létének klasszikus *magyarázata* a társadalmi rétegződés funkcionális elmélete (Davis–Moore 1966, Mayntz 1978): a társadalmak normális működésének nélkülözhetetlen előfeltétele a társadalmi rétegződés szelektív hatása, ami a társadalmi pozíciókhoz tartozó „jutalmak” egyenlőtlenségéből fakad. Az efféle, holisztikus-funkcionális érvelés kiindulópontja a következő kérdés: *miért* jellemzi szükségszerűen a modern ipari társadalmakat a társadalmi rétegződés jelensége? Milyen implicit posztulátumokon nyugszik a rétegződés funkcionalitásáról szóló tézis (Mayntz 1978, 135–137)? Vagy másképpen: mik a fontosabb jellemzői a funkcionalisták által vizsgált társadalomtípus „állapotának”? Szerintük a modern ipari társadalmakban:

A1. a tehetség velünk született és ritka;

A2. senki sem törekszik nehezebb feladatok elvégzésére külön jutalmakra való kilátás nélkül;

A3. a társadalmi pozíciókat szabad versenyben érik el;

A4. a nagyobb jutalmakat a fontosabb pozícióknak juttatják.

Az eddig kifejtettekkel összhangban a bemutatott elmélet magvát az alábbi funkcionális magyarázat alkotja:

Explanandum:

(d) A modern ipari társadalmakat szükségszerűen jellemzi a társadalmi rétegződés (pontosabban a vertikális differenciálódás) jelensége.

Explanans:

(a) Az A1–A4 állapotban lévő modern ipari társadalmakban a vizsgált időpontban sikerült minden fontos feladatot és tevékenységet végrehajtani.

(b) Minden időpontra igaz, hogy a modern ipari társadalmak normális működésének egyfajta *szelekció* az egyik szükséges feltétele, vagyis az, hogy a társadalom számára fontos feladatokat és tevékenységeket azokra alkalmas személyek hajtsák végre.

(c) A társadalmi rétegződés (pontosabban a vertikális differenciálódás) szükséges és elégséges feltétele a szelekciónak.

(2) Ha a társadalomtudományok individualisztikus, vagyis weberi tradícióját (Boudon 1987h) követve a szociológiát a társadalmi *cselekvés* tudományaként (lásd például Weber 1987, 53) fogjuk fel, akkor felmerül a kérdés: hogyan hozható összefüggésbe az individuális és a kollektív cselekvés magyarázata a társadalmi rétegződés elméletével?

A kérdés első felére a választ a kontextuális (vagy többszintű) elemzésre (Moksony 1985, 1988) hivatkozva adhatjuk meg. A szóban forgó megközelítés szerint az individuális cselekvés magyarázatában nemcsak az azonos – indi-

viduális – szintű változókat kell figyelembe venni, hanem magasabb elemzési szinten – például a csoport vagy a társadalom szintjén – értelmezett kollektív változókat is be kell építeni a magyarázatba. A magasabb elemzési szintű változók egyik fontos válfaját mármost éppen a társadalmi rétegződés vizsgálatából nyerhető, analitikus típusú változók alkotják. Ezek a kontextuális elemzés megfelelő modelljeit (lásd például Davis–Speath–Houson 1987 és Boudon 1987a) alkalmazva termékenyen felhasználhatók a vizsgált cselekvő társadalmi környezetének (kontextusának) jellemzésére.

A kollektív cselekvés magyarázata és a társadalmi rétegződés elmélete között kevésbé közvetlen módon teremthető kapcsolat. Mindazonáltal, amennyiben a tagjaik közös érdekének érvényesítésére törekvő társadalmi csoportok vagy osztályok problémáját vizsgáljuk, akkor a kollektív cselekvés létrejöttének szükséges feltételei közé számos esetben besorolhatjuk a vizsgált kollektívum tagjainak azonos vagy hasonló szocioökonómiai helyzetét. Azaz a kollektív cselekvés magyarázatának kezdeti fázisában az esetek jelentős részében szükség lehet a vizsgált csoport szocioökonómiai jellemzőinek feltárására és leírására, ami hozzájárulhat a magyarázat teljesebbé tételéhez. Max Weber álláspontja szerint például nagyobb az esélye valamiféle racionális osztálycselekvés vagy társulás (osztályszervezet) létrejöttének abban az esetben, „ha nagy tömegek vannak jellegzetesen hasonló osztályhelyzetben” (Weber 1987, 307).

(3) A társadalmi rétegződés kutatói a vizsgálataikban meghatározott társadalmi kollektívumok jelölésére általában a *társadalmi réteg* vagy *státuszcsoport* terminust használják. A különböző rétegek tagjai között pedig a relációk egy sajátos típusát értelmezhetjük, amit – Jon Elster fejtegetései nyomán (Elster 1978, 20–25; Elster 1985, 92–95 és 336–337) – az *összehasonlítás relációjának* nevezhetünk.

A szóban forgó reláció tisztán kvantitatív összehasonlítást jelent a rétegződés egyes dimenziói mentén a vizsgált rétegek tagjainak abszolút ismérvei között. A társadalmi rétegződés jövedelmi dimenziójában például a következő összehasonlítási relációt értelmezhetjük: A személynek legalább akkora jövedelme van, mint B-nek. Az effajta relációból azonban semmiképp sem következik, hogy az ily módon elkülönített rétegek tagjai között bármiféle társadalmi kapcsolat létezne. Az összehasonlítás relációja két relációtípusból tevődik össze: a különböző rétegek tagjainak abszolút ismérvei között értelmezhető rendezési relációból és az azonos rétegekhez tartozók abszolút ismérvei között értelmezhető ekvivalencia (egyformasági) vagy tolerancia (hasonlósági) relációból. (A relációtípusok és tulajdonságaik áttekintéséhez lásd például Srejder 1975, 86–97 és 374.) Az összehasonlítás relációjának két lényeges formális tulajdonsága a *teljesség* és a *tranzitivitás*. Ez azt jelenti, hogy a vizsgált reláció természetéből adódóan az említett két tulajdonság teljesülése logikailag szükségszerű.

(4) Az eddig elmondottak alapján végül megállapíthatjuk, hogy a társadalmi rétegződés vizsgálatával összefüggő érvelési módok közül a *statisztikai argumentáció* tűnik a legfontosabbnak. Ez lényeges szerepet játszik egyrészt az analitikus változók és a szociológiai indexek megalkotásában, másrészt a ré-

tegek vagy státuszcsoportok kialakításában (például klaszteranalízis) s végül a kontextuális elemzésekben.

(5) A társadalmi struktúra fogalmát a továbbiakban a különböző elemzési szintű társadalmi entitások közötti, meghatározott tartalmú *relációk hálózata*ként értelmezzük (lásd például Nadel 1957, 1–19; Cartwright–Harary 1979, 26–28; Laumann 1979, 383; Blau 1987, 75–76). A meghatározásban szereplő „társadalmi entitások”, illetve „relációk” kifejezéseket konkretizálva a hálózatok alábbi típusait (Cartwright–Harary 1979, 26–28; Knoke–Kuklinski 1982, 14–16) különböztethetjük meg:

A társadalmi entitások	A hálózat típusa (és a reláció lehetséges tartalma)
– személyek	– interperszonális relációk hálózatai (pl. szociometriai választások, érzelem, rokonszenv–ellenszenv, rokonság–barátság, ajándékozás, segítségnyújtás, kommunikáció, tekintély stb.)
– társadalmi csoportok, osztályok vagy szervezetek	– társadalmi csoportok, osztályok vagy szervezetek közötti relációk hálózatai (kölsönös szolgálatok, ajándékcseré, ellenségeskedés, hatalom, kizsákmányolás, közös szervezeti tagság, adásvétel, pénzügyi tranzakciók, kommunikáció stb.)
– országok vagy régiók	– országok vagy régiók közötti relációk hálózatai (ellenségeskedés, hadviselés, szövetség, gazdasági tranzakció, „egyenlőtlen csere”, kereskedelem, katonai intervenció stb.)

(6) A társadalmi struktúra kutatásának alapvető célja az efféle társadalmi hálózatok módszeres leírása és tudományos magyarázata.

A *leíró* hálózatelemzések képviselői az egyének relációs ismerveiből (Lazarsfeld–Menzel 1961, lásd még Moksony 1985 26–27) – mint a hálózati helyzet, az egocentrikus hálózat sűrűsége vagy multiplicitása – különböző típusú strukturális ismerveket (például a teljes hálózat sűrűsége vagy multiplicitása) alkotva jellemzik a vizsgált csoport vagy társadalom szerkezetét. Az efféle vizsgálatok korai képviselői az angolszász társadalomantropológusok (például Nadel 1957), akik intenzív terepmunka (közvetlen megfigyelés) során szerzett adatok alapján a vizsgált kollektívumok viszonyainak (például családi, rokoni, ismerősi hálózatainak, cserekapcsolatainak) többé-kevésbé módszeres feltárására és bemutatására törekedtek. Az újabb keletű leíró jellegű vizsgálatokban viszont már a különböző típusú piacok társadalmi struktúráként

történő értelmezésével (lásd például Baker 1984) éppúgy találkozhatunk, mint olyan kísérletekkel, amelyek a nemzetközi kereskedelmet hálózatokként (lásd például Snyder–Kick 1979) fogják fel.

A társadalmi hálózatok kialakulásának és fennmaradásának *tudományos magyarázatára* Peter M. Blau struktúraelmélete (Blau 1977a, 1977b, 1987) hozható fel tipikus példaként. Blau magyarázatának explananduma a társadalmi relációk hálózata, pontosabban a különböző társadalmi pozíciójú személyek közötti társadalmi kapcsolatok (például az eltérő etnikumokhoz tartozók közötti házasság vagy a különböző társadalmi osztályok tagjai közötti barátkozás) kiterjedtsége. Explanansként pedig – durván – a népesség rétegződési dimenziók szerinti megoszlásából származó hatások szolgálnak. (Blau elmélete a következő részben még vissza fogok térni.)

(7) A társadalmi struktúra vizsgálatának a cselekvésemélethez fűződő elméleti kapcsolatát firtató kérdés megválaszolásához egyfelől ismét közelebb kerülhetünk a kontextuális elemzés segítségével. Az individuális cselekvés magyarázó változói közé ugyanis – elvileg – éppúgy besorolhatjuk a társadalmi relációk, illetve hálózatok sajátosságait kifejezésre juttató strukturális változókat, mint ahogy az analitikus változókat. A strukturális változókat tehát olyan kontextuális változókként foghatjuk fel, amelyekkel a cselekvő egyének társadalmi környezetének egy másik – nem kevésbé lényeges – aspektusát ragadhatjuk meg (lásd például Rogers–Kincaid 1981, 220–255). A hazai szakirodalomban Angelusz Róbert és Tardos Róbert munkáiban (Angelusz–Tardos 1987; 1988) találkozhatunk efféle elképzelésekkel: a „...makro-network-öket – csakúgy, mint a személyes mikrohálózatokat – az egyéni viselkedést, nézeteket potenciálisan meghatározó tényezőkként fogjuk fel. E szerep meghatározó jellegét, súlyát a továbbiakban – [...] kontextuális változók bevonásával – többszintű elemzési eljárások útján ellenőrizzük. További elemzéseink egyik kiindulópontja tehát a kapcsolathálózatok kontextusként való felfogása, a network- és a kontextuális elemzési technikák összekapcsolása lesz” (Angelusz–Tardos 1988, 198).

Két további, figyelemre méltó próbálkozás egyrészt Ronald S. Burt strukturalista cselekvésemélete (Burt 1982), másrészt Mark Granovetternek a gazdasági cselekvések társadalmi „beágyazottságára” vonatkozó álláspontja (Granovetter 1985).

Burt cselekvésemélete két alappilléren nyugszik:

- az emberi cselekvések céltudatosak abban az értelemben, hogy a cselekvők – akár egyének, akár csoportok – a rendelkezésükre álló erőforrásokat saját érdekeik érvényesítésére igyekeznek felhasználni;
- az efféle céltudatos cselekvők érdekeiket a – mindenekelőtt a társadalmi munkamegosztásból származó – társadalmi struktúra kontextusában képesek érvényesíteni.

Burt alapgondolata tehát, hogy *a cselekvők céltudatosak a társadalmi struktúra korlátai között*. A céltudatos (azaz racionális) cselekvés posztulátuma alapján Burt a cselekvés négy elemét különíti el (Burt 1982, 2–4):

- (a) a cselekvés *alanyai* – cselekvőképessé egyének vagy csoportok;

(b) a cselekvés *feltételei* – a cselekvők magántulajdonát képező javak és munkaerő („erőforrások”), amelyek felett kizárólag ők rendelkezhetnek;

(c) a cselekvés *indoka* – az önérdék, azaz az egyes szereplőket az motiválja, hogy olyan cselekvésekbe fogjanak bele, amelyek személyes jólétük („hasznuk”) növekedésével kecsegtetnek;

d) az egyes *cselekvési alternatívák megvalósulási valószínűsége* – az érdekelték a cselekvési alternatívák hasznosságát mérlegelve azt az alternatívát részesítik előnyben, amely meggyőződésük szerint a legkedvezőbb eredményt biztosítja számukra.

A (c) és (d) elemet együttesen a cselekvő *érdekének* nevezhetjük, amit mindenekelőtt az határoz meg, hogy az érdekelt miképpen értékeli a cselekvési alternatívák hasznosságát.

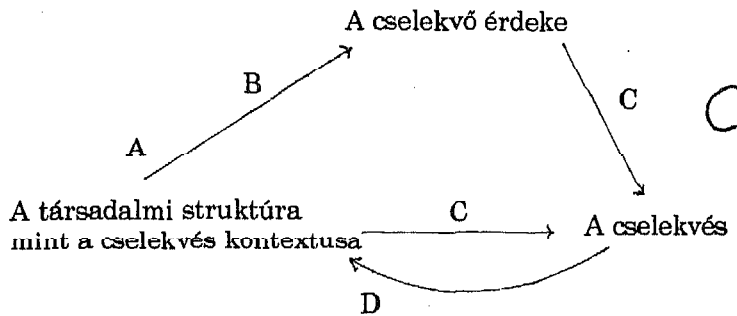
Annak alapján, hogy a cselekvők miképpen érzékelik a cselekvési alternatívákat, a cselekvéstudomány három változata különböztethető meg. Ezek mindenekelőtt a következő kérdésre adott válaszaikban térnek el egymástól: Befolyásolja-e a többi cselekvő a vizsgált egyén hasznosság-érzékelését? S ha igen, akkor mi módon? Az „atomisztikus” elméletek avval a feltevessel élnek, hogy az alternatívák értékelése a többi szereplőtől teljesen függetlenül történik, azaz a cselekvők érdekei és preferenciái szuverének, nem igazodnak másokhoz. Ezt az álláspontot legtisztábban a neoklasszikus mikroökonómia képviseli. Ezzel szemben az úgynevezett „normatív” elképzelések azt hangsúlyozzák, hogy az egyes cselekvők nem társadalmi atomok, hanem adott társadalmi rendszer tagjai. A cselekvési alternatívák értékelése is az adott rendszer kontextusában történik. Pontosabban: az alternatívákat az egyes cselekvők egymással összefüggésben, a szocializáció során elsajátított társadalmi normák alapján rangsorolják. Ez utóbbi álláspontot – természetesen – inkább szociológusok és antropológusok képviselik. Az empirikus evidenciák mindenesetre az olyan elmélet mellett szólnak, amelyben a társadalmi környezet befolyása valamilyen módon érvényesül. Ennek fényében a normatív megközelítést kellene előnyben részesíteni az atomisztikussal szemben. Burt azonban egyiket sem fogadja el, hanem egy harmadik kidolgozására tesz javaslatot: strukturálista elképzeléseiben a cselekvési alternatívák mérlegelése (és ezáltal maga a cselekvés) nagymértékben függ a – hálózatelemzés terminusaiban megragadott – társadalmi környezet szerkezeti sajátosságaitól, azaz a cselekvő egyéneknek a társadalmi munkamegosztásból származó státusz/szerepkészleteitől.

Burt elméletének komponenseit és a közöttük lévő oksági relációkat a következő oldalon látható ábra segítségével tekinthetjük át:

Burt tehát az alábbi feladatok megoldására tett javaslatokat:

(A) A cselekvések társadalmi környezetének megragadása a hálózatelemzés terminusaiban. Burt olyan, hat osztályból álló tipológia keretei között fejtette ki elképzeléseit, amely két analitikus megközelítés (relációs és pozicionális) és három eltérő elemzési szint (egyén, hálózati alcsoport és teljes hálózat) megkülönböztetésén nyugszik. A hálózati modellek lehetséges típusainak (én-hálózat, hálózati helyzet, klikk, strukturálisan ekvivalens szereplők halmaza,

1. ábra: A cselekvés strukturális elméletének komponensei (Burt 1982, 8)

rendszerstruktúra és a státusz/szerepkészletek tagoltságán nyugvó rendszerstruktúra) alapos bemutatása (Burt 1982, 29–69) során azt a konklúziót vonja le, hogy a cselekvések társadalmi kontextusát leginkább az utolsóként említett modellel lehet megragadni. Ez – durván – a strukturálisan ekvivalens pozíciók (azonos státusz/szerepkészletek) betöltői közötti hálózati mintákat képezi le.

(B) Az érdekek társadalmi strukturálódásának bemutatása. Burt különbséget tesz a cselekvő érdekének két aspektusa – a konkrét ingerek szubjektív értékelése és a társadalmi kontextus – között. A kettő együtt a hasznosság-érzékelés strukturális modelljét eredményezi (Burt 1982, 174–181). Ennek lényege röviden: a társadalmi kontextus abban az értelemben hat a cselekvők érdekeinek alakulására, hogy az alternatívák értékelése a többi szereplő társadalmi jellemzőinek figyelembevételével történik. Másképpen fogalmazva: az érdekeltek az alternatívákat többek között a maguk és a többiek között érzékelt társadalmi hasonlóság (strukturális ekvivalencia) függvényében mérlelik, tehát a cselekvő érdekeit egyaránt befolyásolja a saját hálózati helyzete és a másoké.

(C) Az érdekek „mozgatta” cselekvések társadalmi struktúra általi korlátozásának leírása. A társadalmi struktúrából származó korlátozó feltételek – jóllehet eltérő mértékben, de mindenképpen – módosítják a cselekvési lehetőségeket (Burt 1982, 265–273). Pontosabban fogalmazva: a cselekvők számára megvalósítható alternatívák körének kialakulásában az érintettek státusz/szerepkészleteinek meghatározó jelentősége van. A társadalmi struktúra tehát közvetve – a cselekvők érdekein keresztül – és közvetlenül – a cselekvési alternatívák körét szűkítve – egyaránt hat az egyéni cselekvések alakulására. Ez azonban korántsem jelenti, hogy a megvalósítható alternatívák halmaza egy eleművé szűkülne. A modell szereplői ugyanis a szóban forgó korlátok között is rendelkeznek kisebb-nagyobb mértékű választási lehetőséggel, „strukturális autonómiával”.

(D) Végül Burt utal arra is, hogy a vázolt módon megvalósuló cselekvések természetesen visszahatnak a társadalmi struktúrára és módosítják azt, ami újabb korlátozó feltételek kialakulásához vezethet.

Mark Granovetter hasonló megfontolásokon nyugvó elképzelései (Granovetter 1985) szerint a gazdasági cselekvések és a társadalmi struktúra közötti kapcsolat a „beágyazottság” problematikájaként ragadható meg. A „beágyazottság” metafora az úgynevezett szubsztantív gazdaságtropológiai iskola (lásd elsősorban Polányi 1976) munkássága nyomán honosodott meg a társadalomtudományokban. E koncepció szerint a primitív és archaikus (prekapitalista) társadalmak gazdaságintegrációs mechanizmusai – a reciprocitás és a redistribúció – nem gazdasági viszonyokba, a kultúra „szövedékébe” (például vallási, erkölcsi, jogi vagy politikai szankciókba, rokonsági, ismeretségi stb. kapcsolatokba) „ágyazódnak be”. A harmadik integrációs séma, az árucserre mögött viszont „elkülönült” gazdasági intézményrendszer, nevezetesen az ár-szabályozó piacok összefüggő rendszere húzódik meg. Granovetter részben vitatja, részben továbbfejleszti a szubsztantív koncepciót. Ő elsősorban nem intézmények, hanem gazdasági cselekvések „beágyazottságát” vizsgálja. Másrészt rámutat arra, hogy a „beágyazottság” mértéke a prekapitalista társadalmakban alacsonyabb, a piacgazdaságokban viszont magasabb annál, mint amit a szubsztantív koncepció képviselői állítanak. Valójában az individuális gazdasági cselekvők a társadalmi hálózatok valóságos rendszerébe „beágyazottan” hozzák racionális döntéseiket. Figyelemre méltó elképzeléseinek értékét azonban nagymértékben csökkenti koncepciójának kidolgozatlansága.

És milyen híd verhető a hálózatelemzés és a kollektív cselekvés magyarázata között? A potyautas-probléma kiküszöbölése – az esetek túlnyomó részében – megköveteli a kollektív cselekvés potenciális résztvevőinek valamiféle megszerveződését, illetve megszervezését. Ez viszont nagymértékben függ az érdekelt csoportban vagy szervezetben előforduló társadalmi kapcsolatok sajátosságaitól (például azok gyakoriságától, sűrűségétől, centralizáltságától stb.), valamint a szóban forgó kapcsolatok révén történő kommunikáció és koordináció költségeitől (Marwell–Oliver–Pahl 1988). Magától értetődik ugyanis, hogy minél sűrűbb és sokrétűbb társadalmi hálózatok szövik át a közös érdekek realizálására törekvő csoportot, annál alacsonyabbak az említett költségek, vagyis annál kedvezőbb az esély az összehangolt cselekvés kialakulására. Talán kevésbé kézenfekvő, de – az imént idézett tanulmány alapján – szintén megalapozottnak tűnik az, hogy a társadalmi hálózatok centralizáltságának mértéke jelentősen befolyásolja a kollektív cselekvés sikerét: minél centralizáltabbak a társadalmi hálózatok egy csoportban vagy egy szervezetben, annál kedvezőbbek az összehangolt cselekvés kilátásai.

A kollektív cselekvés elméletével foglalkozó kutatók a sikeres kollektív cselekvés szükséges feltételei között általában megemlítik az érdekelt csoport vagy szervezet tagjai közötti kommunikációs viszonyokat (lásd például Elster 1985, 354–355; Csontos 1985–86, 65), valamint egyfajta kollektív tudat szükségességét. Az elsőként említett feltételt alkotó kommunikációs csatornák feltárására és leírására mármint éppen a hálózatelemzés kínálja a legjobb lehetőséget (lásd például Rogers–Kincaid 1981, 79–142). A kollektív tudat fogalmával kapcsolatban pedig – elfogadva Csontos László explikációs javaslatát (Csontos 1985–86, 70–72) – megállapíthatjuk, hogy annak kialakulásában és megszilárdulásában szintén nélkülözhetetlen szerepe van az érdekelt egyének

közötti hírközlési csatornáknak. Így tehát a kommunikációs relációk hálózat-elemzésével több szempontból is közelebb kerülhetünk a kollektív cselekvés adekvát elméletének megalkotásához.

(8) Az itt körvonalazott megközelítés alapján meghatározható társadalmi kollektívumokat társadalmi osztályoknak nevezzük, amennyiben a társadalmi relációk és hálózatok egyes specifikus típusai olyan társadalmi csoportok kialakulását valószínűsítik, amelyek tagjaik közös érdekének realizálására fognak törekedni. A társadalmi osztály terminus definíciós jegyei között tehát kitüntetett szerep jut a kollektív cselekvés fogalmának, valamint specifikus társadalmi relációknak és hálózatoknak. Az egyes osztályokon belül, illetve a különböző osztályok tagjai között – Jon Elster kifejezésével (Elster 1978, 20–25; Elster 1985, 92–95 és 336–337) – az *interakció relációit* értelmezhetjük. E terminus az egymással valamilyen társadalmi kapcsolatban (például hatalmi viszonyban, cserekapcsolatban, rokonsági/ismeretségi relációban, kooperációban stb.) álló cselekvők – nem pedig azok abszolút ismervei – közötti relációk hálózataira utal. Az efféle relációra az „A személynek hatalma van B felett” vagy az „A személy kizsákmányolja B-t” megállapítás hozható fel példaként. Az interakció relációja formális tulajdonságait tekintve *nem teljes* és *intranszitiv*, azaz a vizsgált relációtípus természetéből logikailag nem következik sem a teljesség, sem a tranzitivitás.

(9) Végül megjegyezzük, hogy a társadalmi struktúra kutatásával összefüggő érvelési módok – legalábbis a társadalmi rétegződés elméletéhez képest – nagyobb változatosságot mutatnak. A statisztikai argumentáció mellett itt nagyobb szerep jut az intencionális magyarázatnak és az oksági elemzésnek. Ez elsősorban annak tudható be, hogy a vizsgált kérdéskört felfogásunkban közvetlenebb szálak fűzik a kollektív cselekvés elméletéhez.

(Az eddigiek összefoglalását az I. és II. áttekintő táblázat tartalmazza.)

II. Rétegződés és struktúra

(1) Fararo és Skvoretz fontos tanulmánya (Fararo–Skvoretz 1987) két – különböző értelemben, de egyaránt – strukturálisnak tekinthető társadalom-elméletet ötvöz egybe: a hálózatelemzés szakirodalmában a „gyenge kötések ereje” néven ismert alapelvet (Granovetter 1973) és a társadalmi struktúra Peter M. Blau nevéhez fűződő makroszociológiai elméletét (Blau 1977a, 1977b).

A szerzőpáros részletesen bebizonyította, hogy a szóban forgó teóriák egyaránt eleget tesznek az elméletek egyesítésére vonatkozó, általános érvényű metodológiai követelményeknek. Két (vagy több) elmélet egyesítésére akkor nyílik lehetőség, ha azok

- belsőleg konzisztensek és koherensek;
- absztraktak és általánosak, azaz a jelenségek széles körének magyarázatára alkalmasak;
- sikeres empirikus ellenőrzések sorozatán jutottak túl;
- matematikai terminusokban kifejezhetők.

REPLIKA

(2) Granovetter alapelve azon az intuitív elképzelésen nyugszik, hogy egy interperszonális kapcsolat („kötés”) erőssége a minimális ismeretségtől az elmélyült barátságig terjedhet. A kapcsolatok efféle intenzitása az együttesen eltöltött idő hosszában, a kapcsolatok érzelmi erősségében és intimitásában, valamint a kölcsönös szolgálatok cseréjében ragadható meg. Az elmélet kiinduló megállapítása szerint amikor két személyt (B-t és C-t) erős kapcsolatok fűznek egy harmadikhoz (A-hoz), akkor nagyon valószínű, sőt biztos, hogy B és C egymásnak vagy ismerőse vagy szintén barátja. A legfontosabb következtetés – amit Granovetter részletesen kidolgozott és amit több empirikus vizsgálat is megerősített és/vagy finomított (Granovetter 1988) – így összegezhető: a gyenge kötések sokkal nagyobb valószínűséggel létesítenek kapcsolatot („képeznek hidat”) az egymáshoz erős szálakkal kötődő személyek lokális cso-

A társadalmi rétegződés és struktúra kutatásának összehasonlítása

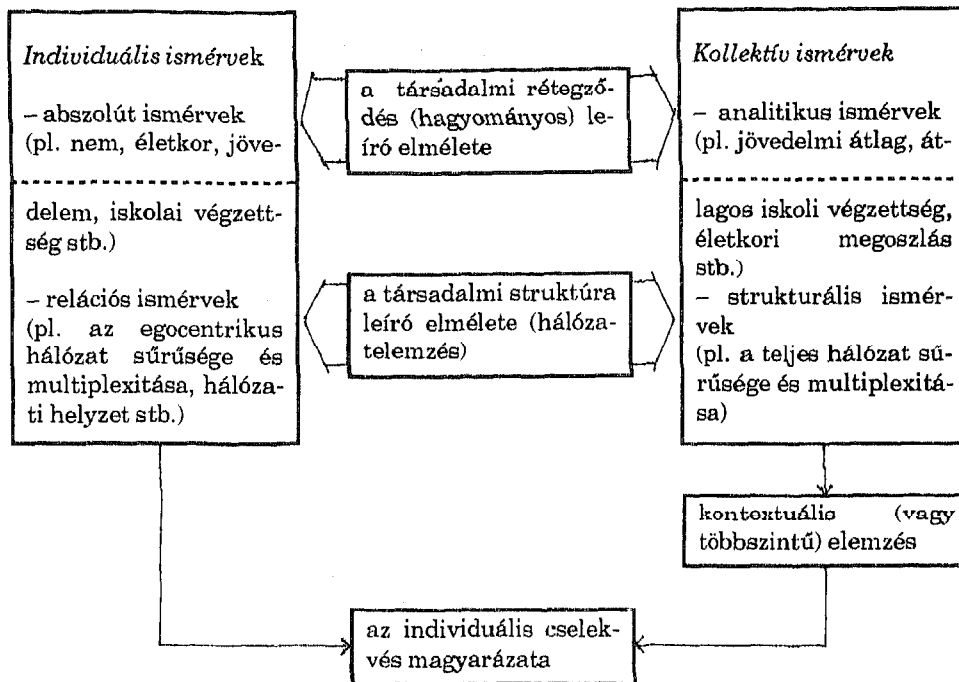
I táblázat

	A társadalmi rétegződés kutatása			A társadalmi struktúra kutatása		
A kutatás célja	– a társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek leírása és magyarázata – hozzájárulás az individuális és kollektív cselekvés magyarázatához			– a társadalmi hálózatok leírása és magyarázata – hozzájárulás az individuális és kollektív cselekvés magyarázatához		
Az elemzésbe bevont változó típusai	n+1	analitika	–	n+1	strukturális	–
	n*	abszolút	analitikus típusú kontextuális	n	relációs	strukturális típusú kontextuális
A definiált társadalmi kollektívum	– társadalmi réteg vagy státuszcsoport			– társadalmi osztály		
Az értelmezett reláció típusa	– az összehasonlítás relációja (a réteg tagjainak abszolút ismérvei között)			– az interakció relációja (az osztályok tagjai között)		
A reláció formális tulajdonságai	– teljes – tranzitív			– nem teljes – intranzitív		
Az argumentáció típusa	– túlnyomórészt statisztikai érvelés			– oksági és statisztikai érvelés, intencionális magyarázat stb.		

* Az n az elemzési szintet jelöli, így az n+1 a magasabb elemzési szintre utal. Pl. ha n az individuális szintet jelöli, akkor n+1 a csoport szintjét mutathatja.

A társadalmi rétegződés és struktúra kutatásának kapcsolata az individuális cselekvés magyarázatával

II. táblázat

portjai között, mint az erős kötések. A gyenge kötések ereje tehát abban rejlik, hogy az efféle kapcsolatok a társadalmak egyébként fragmentált részei között teremtenek összefüggést, azaz integrálják azokat. Továbbá minél több a hídszerű, gyenge kötés egy csoportban, annál erősebb a közösség kohéziója, annál inkább képes közös célokra irányuló, összehangolt cselekvésre. A társadalmi egységek makrointegrációján túl a gyenge kötések jelentősége az egyének szempontjából elsősorban az, hogy ezek a túlnyomórészt ismerősi kapcsolatok többnyire fontos szerepet játszanak a különböző mobilitási lehetőségek (például munkahelykeresés) kiaknázásában (Granovetter 1974).

(3) Blau elmélete (Blau 1977a, 1977b, 1987) a társadalmi struktúra kvantitatív koncepcióján nyugszik. E szerint a társadalmak makroszerkezetét a társadalmi pozíciók olyan többdimenziós tereként konceptualizálhatjuk, amely a társadalmi kapcsolatok hálózatainak alakulására is hatással van. A szóban forgó tér tengelyeit („strukturális paramétereit”) a társadalmi rétegződés dimenziói alkotják. E paraméterek lehetnek nominálisak vagy graduálisak. A nominális paraméterek (mint a nem, a vallás, a lakóhely stb.) a népességet úgy osztják egymástól éles határokkal elkülöníthető alcsoportokra, hogy azok tagjai között nem értelmezhető semmiféle hierarchikus rangsor, hanem pusztán a „másság” relációja. A graduális paraméterek (mint a jövedelem, a va-

gyon, a presztízs stb.) viszont státuszfokokozatok szempontjából rangsorolják a népeiséget. Mindezek alapján a társadalmi differenciálódás két alapvető megjelenési formája a különbözöség („heterogenitás”) és az egyenlöttség. Míg az előbbi a népeiség nominális paraméterek szerinti eloszlására utal, addig az utóbbi a társadalom tagjainak graduális jellemzők szerinti megoszlását jelöli.

Az elmélet tartalmi szempontból annak bemutatására helyezi a hangsúlyt, hogy a strukturális paraméterek miféle hatást gyakorolnak a különbözö társadalmi rétegek és csoportok tagjai közötti interakciók (társulások, házasságok, diszkrimináció stb.) alakulására. Blau elmélete tisztán deduktív, vagyis tételei és segédtételei a deduktív logika következtetési szabályai szerint bizonyos kiinduló állításokból (definíciókból és axiómákból) levezethetők. A kiinduló állításoknak két eltérö fajtája különböztethető meg: az egyiket a társadalmi struktúra fogalmát és jellemzőit meghatározó, imént bemutatott analitikus állítások alkotják, amelyek definíció szerint igazak; a másikba viszont olyan szintetikus (empirikus) állítások tartoznak, amelyek egyszerű és ellenörizhető empirikus általánosításokon nyugszanak. Blau elméletében ez utóbbiak közé az alábbi megállapítások sorolhatók:

- a társadalmi közelség előmozdítja a szociális társulások kialakulását;
- a társulások a kapcsolatok lehetőségeitől függenek;
- a strukturális paraméterek hatásai részben additívak.

A levezetett tételek között pedig olyanokkal találkozhatunk, mint például:

- az extenzív csoporton kívüli kapcsolatok kialakulásának valószínűsége a csoportméret növekedésével párhuzamosan csökken;
- az egy dimenzió mentén értelmezhető heterogenitás növekedése fokozza a csoportok közötti relációk kialakulásának valószínűségét, még akkor is, ha a csoport tagjai egyébként a csoporton belüli kapcsolatokat részesítenék előnyben (a „homofília tétele”);
- az egymás hatását keresztező paraméterek előmozdítják a csoportok közötti relációk kialakulását;
- az egymással korreláló paraméterek megszilárdítják a csoport- és státuszkülönbségeket, és ezáltal gátolják a csoportok közötti relációk kialakulását.

Blau elmélete tehát messze túlmutat a hagyományos (leíró) rétegződésvizsgálatokon, mivel nem áll meg a társadalom nominális és graduális jellemzők szerinti differenciálódásának feltárásánál, hanem arra is magyarázatot próbál adni, hogy a társadalom tagolódása a rétegződési dimenziók mentén mi módon befolyásolja a különbözö társadalmi pozíciók közötti kapcsolatok (társulások, házasságok, diszkrimináció stb.) létrejöttét és alakulását.

(A két elmélet fontosabb megállapításainak összefoglalását a III. táblázat tartalmazza.)

(4) Mi indokolhatja mármost a két megközelítés elméleti egyesítését? Azt mondhatjuk, hogy míg Granovetter modelljében a szereplők differenciálatlanok és a közöttük lévő relációk differenciáltak, addig Blaunál a pozíciók differenciáltak, a kapcsolatok viszont erősségük szerint nem. Ily módon, ebből a szempontból, a két megközelítés szerencsésen kiegészítheti egymást. Az egyesítés inputja tehát két *komplementer* elmélet, míg outputjaként olyan modell körvonalazódik, amelyben egyaránt lehetőség nyílik a különbözö és egyenlöt-

len szereplők közötti gyenge és erős kapcsolatok hálózatainak a megragadására. Az egyesített elmélet legfontosabb megállapítása (Fararo–Skvoretz 1987, 1199), hogy a heterogén szereplők közötti kapcsolatok nagyobb valószínűséggel gyenge kötések, mint a homogén szereplők közöttiek. Továbbá minél magasabb a heterogenitás foka, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy egy tetszőleges kötés gyenge legyen. Mindezek fényében könnyen belátható, hogy az egyesített elmélet termékenyen ötvözi a két kiinduló elmélet magvát, azaz a heterogenitás és a gyenge kötések fogalmát.

A két strukturális elmélet összehasonlítása

III. táblázat

	A gyenge kötések ereje alapelve (Granovetter)	A társadalmi struktúra makroszociológiai elmélete (Blau)
A szereplők („hálózati pontok”)	Differenciálatlanok	A társadalmi rétegződés dimenziói szerint különbözőek („heterogének”) és egyenlőtlenek
A kapcsolatok („kötések”)	Intenzitásukban különbözőek: gyengék vagy erősek	Differenciálatlanok
Az elmélet alapkérdése	Milyen hatása van a kötések erejének a társadalmi integrációra?	Milyen hatása van az emberek rétegződési dimenziók szerinti eloszlásának a társadalmi integrációra?
és alapállítása	Az a társadalom (vagy csoport), amelyben a gyenge kötések gyakorisága nagyobb, jobban integrált, mivel a gyenge kötések nagyobb valószínűséggel képeznek hidat az erős kötésekkel egymáshoz kapcsolódó szereplők lokális csoportjai között.	A heterogénebb népesség integráltsági foka magasabb, mivel a társadalmi kapcsolatok nagyobb hányada alakul ki a különböző társadalmi háttérű szereplők között.

(Forrás: Fararo–Skvoretz 1987, 1199)

Összegzés helyett

Miféle következtetésekre juthatunk mármost az áttekintett álláspontok alapján? Megítélésem szerint nem találhatjuk meg bennük a felvetett problémák megnyugató és megfellebbezhetetlen megoldását; inkább csak újszerű

próbálkozásoknak, kísérleteknek tekinthetők. Burt és Granovetter a struktúraelemzés és a cselekvésemélet kapcsolatára; Olson, Elster és Csontos a kollektív cselekvés elméletének termékenységére; Knoke, Kuklinski, Laumann, Angelusz, Tardos és mások a hálózatelemzés makroszociológiai alkalmazási lehetőségeire; Fararo és Skvoretz a különböző megközelítésmódok egyesíthetőségére hívja fel a figyelmünket. Az áttekintett álláspontok üzenete mindenekelőtt az efféle – és a hazai társadalomtudományokban is egyre inkább napirendre kerülő – újszerű problémák világos megfogalmazásában és a megoldási javaslatok kritikai továbbgondolásában rejlik. E folyamat katalizálásában juthat lényeges szerep a *Replikának*, ha folytatódik a vita a társadalmi struktúrakutatás lehetséges elméleti kereteiről.

A HIVATKOZOTT MŰVEK JEGYZÉKE

- Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1987. Kulturális-kommunikációs rétegződés, *TS-3 Tá-jékozdó*, 1987, 1.
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1988. „A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. (Alapadatok és összefüggések a kulturális-interakciós rétegződés-vizsgálat első eredményeiből.)”, *Szociológia*, (1988), 185-204.
- Baker, W. E. 1984. „The Social Structure of a National Securities Market”, *American Journal of Sociology*, (1984), 775–811.
- Blau, P. M.–Duncan, O. D. 1967. *The American Occupational Structure*. New York–London–Sydney, 1967.
- Blau, P. M. 1977a. *Inequality and Heterogeneity*. New York–London, 1977.
- Blau, P. M. 1977b. „A Macrosociological Theory of Social Structure”, *American Journal of Sociology*, (1977), 26–54.
- Blau, P. M. 1987. „Contrasting Theoretical Perspectives”, in: Alexander, J. C. et al. (szerk.), *The Micro-Macro Link*. Berkeley–Los Angeles–London, 1987, 71–85.
- Roudon, R. 1987a. „Az ökológiai elemzés és a kontextuális elemzés kapcsolata”, in: Bertalan László (szerk.) *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest, 1987, 293–301.
- Boudon, R. 1987b. „The Individualistic Tradition in Sociology”, in: Alexander, J. C. et al. (szerk.), *The Micro-Macro Link*. Berkeley–Los Angeles–London, 1987, 45–70.
- Burt, R. S. 1982. *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception, and Action*. New York–London etc., 1982.
- Cartwright, D.–Harary, F. 1979. „Balance and Clusterability: An Overview”, in: Holland, P. W.–Leinhardt, S. (szerk.) *Perspectives on Social Network Research*. New York–London etc., 1979, 25–50.
- Csontos László 1985–86. *A közjavak problémája és a kollektív cselekvés elmélete*. Kézirat. Budapest, 1985–86.
- Davis, J.A.–Spaeth, J. L.–Houson, C. 1987. „Kontextuális hatások elemzése”, in: Bertalan László (szerk.) *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest, 1987, 271–292.
- Davis, K.–Moore, W. E. 1966. „Some Principles of Stratification”, in: Bendix, R.–Lipset, S. M. (szerk.) *Class, Status, and Power. Social Stratification in Comparative Perspective*. New York–London, 1966, 47–53. Részletek magyarul, in: Léderer Pál (szerk.) *A foglalkozások presztízse*. Budapest, 1977, 229–240.
- Elster, J. 1978. *Logic and Society*. Chichester–New York etc., 1978.
- Elster, J. 1985. *Making Sense of Marx*. Cambridge–London etc., 1985.

- Fararo, T. J.–Skvoretz, J. 1987. „Unification Research Programs: Integrating Two Structural Theories”, *American Journal of Sociology*, (1987), 1183–12
- Granovetter, M. S. 1973. „The Strength of Weak Ties”, *American Journal of Sociology*, (1973), 1360–1380.
- Granovetter, M. S. 1974. *Getting a Job. A Study of Contacts and Careers*. Cambridge (Mass.), 1974.
- Granovetter, M. S. 1985. „Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness”, *American Journal of Sociology*, (1985), 481–510.
- Granovetter, M. S. 1988. „A gyenge kötések ereje. A hálózatelemzés felülvizsgálata”, *Szociológiai Figyelő*, (1988), 39–60.
- Knoke, D.–Kuklinski, J. H. 1982. *Network Analysis*. Beverly Hills–London–New Delhi, 1982. (Részletek magyarul: *Szociológiai Figyelő*, 1988, 93–114.)
- Kolosi Tamás 1984a. *Státusz és réteg. Rétegződés-modell-vizsgálat III*. Budapest, 1984.
- Kolosi Tamás 1984b. *Státuszcsoportok Magyarországon. Társadalomkutatás*, (1984), 21–41.
- Kolosi Tamás 1987. *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest, 1987.
- Laumann, E. O. 1979. „Network Analysis in Large Social Systems: Some Theoretical and Methodological Problems”, in: Holland, P. W.–Leinhardt, S. (szerk.) *Perspectives on Social Network Research*. New York–London etc., 1979, 379–402.
- Lazarsfeld, P. F.–Menzel, H. 1961. „On the Relation between Individual and Collective Properties”, in: Etzioni, A. (szerk.) *A Sociological Reader on Complex Organizations*. London–New York etc., 1961.
- Marwell, G.–Oliver, P. E.–Prahl, R. 1988. „Social Networks and Collective Action: A Theory of the Critical Mass. III”, *American Journal of Sociology*, (1988), 502–534.
- Mayntz, 1978. „Kritikai megjegyzések a funkcionista rétegződésmélethez”, *Szociológia*, (1978), 135–140.
- Moksony Ferenc 1985. *A kontextuális elemzés*. Kézirat. Budapest, 1985.
- Moksony Ferenc 1988. „A kontextuális elemzés”, *Statisztikai Szemle*, (1988), 259–285.
- Nadel, S. F. 1957. *The Theory of Social Structure*. London, 1957.
- Olson, M., jr. 1965. *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge (Mass.), 1965. (Részletek magyarul in: Mancur Olson Jr.: *A kollektív cselekvés logikája (Szociológiai Füzetek 29.*, Budapest, 1982)
- Polányi Károly 1976. „A gazdaság mint intézményesített folyamat”, in: Polányi Károly: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, 1976, 228–273.
- Rogers, E.–Kincaid, D. L. 1981. *Communication Networks: Toward a New Paradigm for Research*. New York, 1981.
- Snyder, D.–Kick, E. L. 1979. „Structural Position and Economic Growth, 1955–1970: A Multiple-Network Analysis of Transnational Interactions”, *American Journal of Sociology*, (1979), 1096–1126.
- Srejder, Ju. A. 1975. *Egyenlőség, hasonlóság, rendezés (Beevezetés a modern matematika alkalmazásába)*. Budapest, 1975.
- Weber, M. 1987. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I*. Budapest, 1987.